

הדת היהודית ב'ספר הכוזרי' לרבי יהודה הלוי: ייסודה וסמכות תורתה

שלמה ויסבליט

רבי יהודה הלוי (להלן: ריה"ל) חיבר את 'ספר הכוזרי', ששמו המלא על-פי התרגום מערבית של יהודה אבן שמואל¹: 'ספר התשובות לטענות נגד הדת המושפלת והבאת ראיות להגנה עליה'², וכבר שם זה מדבר בעד עצמו. אפשר לציין שלוש מטרות לחיבורו של 'ספר הכוזרי': א. מלחמה נגד הקראות³; ב. התנגדות לפילוסופיה ששלטה בימיו⁴; העלאת קרנה של

1. ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי, תרגום מנוקד ומפוסק מאת יהודה ב"ר שמואל אבן שמואל איש ירושלים, תש"ג. כל המובאות להלן מיספר הכוזרי הן עפ"י תרגום זה. בתרגומו הקדום של רבי יהודה אבן תיבון משנת 1167 שם הספר: 'ההוכחה והראיה להגנת הדת הבזויה'. ר"י קאפח (קרית אונו תשנ"ז) מתרגם את השם: 'ספר המענה והראיה לדת המושפלה'. על השם 'ספר הכוזרי' ראה אבן שמואל בהקדמתו לתרגומו, עמ' 48, הערה 1.
2. ר"י קאפח ב'פתח דברי לתרגומו (עמ' 5-6) מתקיף בחריפות בלתי רגילה את תרגומו של אבן שמואל. בין יתר דברי הביקורת מתאר ר"י קאפח מחזה שהחרידו: 'ראיתי את ריה"ל חגור שק ויושב על שן סלע ומצודה, וכל חזות פניו קדרות, ומקונן את קינתו...'. על התרגום של אבן שמואל לספרו.
3. לפי אחד ממכתביו של ריה"ל אפשר ללמוד, כי הוא החל לכתוב את ספרו כתשובה לשאלת חכם קראי שהופנתה אליו. ראה אליעזר שביד, תולדות הפילוסופיה היהודית מרס"ג עד רמב"ם, ירושלים תשל"ה, עמ' 123.
4. יצחק בער, 'יהודה הלוי בתוך: קובץ רבי יהודה הלוי, מחברות לספרות, תל-אביב תשי"ג, עמ' 44. שי הלר-וילנסקי, 'יחיס בין האמונה והתבונה אצל ריה"ל' בתוך: משנתו ההגותית של רבי יהודה הלוי, ירושלים תשל"ח, עמ' 42.

היהדות מול הדתות המונותאיסטיות - הנצרות והאסלאם.⁵ ואכן יספר הכוזריי נחשב בעיני רבים כיאחת היצירות החשובות של התאולוגיה והאפולוגטיקה היהודית.⁶ ודוק: תאולוגיה⁷ ולא פילוסופיה, כי ריה"ל מתנגד נמרצות לפילוסופיה,⁸ אם כי גם הוא כתב את ספרו במבנה הספרותי שנקטו פילוסופים לפניו, צורת הדיאלוג המזכיר את הדיאלוגים של אפלטון, ויש חשיבות גם למבנה הספרותי של הספר.⁹

יסודה של הדת היהודית

את ראשיתה של הדת היהודית רואה ריה"ל בשונה מדתות אחרות, שצמחו תחילה אצל אנשים בודדים. היהדות, לעומת זאת, ראשיתה בהתגלות א-לוהית פתאומית על כל העם. בר שיחו של יהחברי בספר שואל:

הודיעני נא איך קמה דתכם? איך נתפשטה והתקבלה? איך הגיעו הדעות לידי הסכם לאחר שהיו חלוקות? ובמשך איזה זמן הונחו יסודות הדת עליהם נבנתה, ואחר כך נתחזקה, ולבסוף נשלמה? שהרי תחילת כל דת אינה, בלא ספק, כי אם ביחידים שחזקו איש את רעהו במתן תוקף לאמונה אשר ירצה הא-לוה בהגלותה, עד אשר נוספו עליהם רבים, בגבור השפעת היחידים על זולתם, או הביאו לעזרתם מושל המכריח את ההמונים לקבל את האמונה ההיא.

5. אליעזר שביד (לעיל, הערה 3), עמ' 125.
6. אבן שמואל ב'פתיחה לספר הכוזריי' שבתרגומו (עמ' 17, הערה 2) מזכיר חוקרים שראו בספר שיטה פילוסופית על מהות היהדות. גם גוטמן בספר הפילוסופיה של היהדות (ירושלים תשי"א, עמ' 115), מכנה את הספר 'חיבור פילוסופי', ומדבר על שיטתו הפילוסופית המיוחדת של ריה"ל.
7. ישעיהו ליבוביץ קובע נחרצות, שיפילוסופיה יהודית מעולם לא היתה אלא תיאולוגיה - יהדות עם יהודי ומדינת ישראל, ירושלים ותיא תשל"ו, עמ' 293.
8. שי הלר-וילנסקי במאמרה הני"ל (עמ' 40. ראה לעיל, הערה 4) מציינת, כי 'כמה חוקרים העירו על סתירה פנימית בעמדתו של הלוי לגבי הפילוסופיה, שהוא משתמש בקטגוריות פילוסופיות אף על פי שהתנגד לה...'. הלר-וילנסקי עצמה כותבת בהמשך דבריה שם, כי 'הלוי הוא פילוסוף אמפירי ביסודו'.
9. ראה אליעזר שביד, טעם והקשה, רמת-גן 1970, עמ' 39, הערה 5.

אמר החבר:

בדרך כזו תקומנה אמנם ותולדנה החקות המיסדות על השכל, שהתחילו על ידי בן אדם, כאשר תתקבל חקה אשר כזאת וכאשר תצליח יאמר על המתחיל בה כי הא-לוה סיעו ולמדו וכדומה לזה. לא כן החקה שמקורה בא-לוה: זו קמה פתאם. נאמר לה: היי! ותהי ממש כבריאת העולם.¹⁰

בתשובה זו של 'החבר' מתבטאת תמצית מחשבתו של ריה"ל על ייסודה של הדת היהודית. זו לא נוסדה ע"י איש אחד או יחידים שחוו התגלות א-לוהית ועל יסודה יצרו דת, השפיעו על רבים לקבל אותה או אף אילצו רבים בכוח לקבל אותה - רמז ברור לדתות הנוצרית והמוסלמית.¹¹ לא כך הדת היהודית, שגילויה היה מופת פתאומי לאלפים רבים ביחד. ועל כן מדגיש ריה"ל את חשיבותו של הדיבר הראשון מעשרת הדברות, שהרי בדיבר הזה לא פתח האל את דבריו, כפי שיש לצפות מניסוח עיקרון מהות האל - 'אנכי ה' בורא העולם ובוראכם', אלא הדיבר פותח במילים: 'אנכי ה' א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים' (שמי' כ; דב' ה ו). מאורע זה היו עדים לו כל בני ישראל שיצאו ממצרים, והוא 'ההוכחה שאחריה אין צורך לא בראיה ולא במופת'.¹²

ריה"ל טוען בהקשר זה, שאמונות אחרות המיוסדות על ההיגיון,

10. ספר הכוזרי, מאמר א, פסקות פ-פא. וראוי לציין כאן, כי כעבור 600 שנה בקירוב מאז חיבורו של הספר ישתמש משה מנדלסזון בספרו ירושלים (בתרגומו של ש' הרברג, תל אביב תשי"ז, עמ' 99-100) באותו ארגומנט לחיזוק דעתו על הדת היהודית ויסודה. מנדלסזון מציין שלושה רבדים של השקפת היהדות, כשהשלישי הוא: אמתות היסטוריות, והוא מתכוון לעובדה שמאות אלפים מישראל היו עדים להתרחשות הא-לוהית למתן תורה. וראה: זאב לוי, שפינוזה ומושג היהדות, תל אביב 1983, עמ' 62.

11. השווה לדברי החכם הנוצרי בתשובתו למלך כוזר (מאמר א, פסקה ד): 'הרצון הא-לוהי התחיל שורה על יחידים... ואח"כ על האומות אשר הלכו אחרי היחידים ההם; ולדברי החכם הישמעאלי (שם, פסקה ה): 'נביאנו הוא חותם הנביאים והוא מבטל כל תורה שקדמה לה וקורא לכל האומות לקבל עליהן את האיסלם'.

12. ספר הכוזרי, מאמר א, פסקה טו.

שמטרתן היחידה היא הנהגה נכונה של המדינה, צריכות להיות מוכחות מעבר לכל ספק, מן הסיבות המובאות להלן:

דת כזו אשר בנויה על טענות אשר רק חלק מהן יכולים הפילוסופים להוכיח במופת, ואילו על אחרות ניתן להביא ראיות מספיקות בלבד, ויתרן אין להביא עליהן אפילו ראיה מספקת, אף כי להוכיחן במופת.¹³

לא כך, כאמור, הדת היהודית, שראשיתה בעובדה של מופת ונס לעין כל העם, ואין צורך בכל ראיה והוכחה נוספות. את עדות הרבים אי אפשר להכחיש. ריה"ל מדגיש עובדה זו גם בנתינת השבת לעם,¹⁴ שהיא ברית בין האל ועמו, ואת קדושתה אין צורך להוכיח בראיות הגיוניות, כי הפן שנגלה לישראל כנס, התמיד כל ימות השבוע, פרט ליום השבת, והוא העדות הממשית לשבת. מופתים כגון אלה, אומר ריה"ל, הם המאמתים את האמונה הישראלית ואת התורה, ומביאים לחיזוק עיקריה מחד ולהפרכת הפילוסופיה מאידך, כדלהלן:

כל מי שראה את המעמדות ההם נתאמתו לו כי הדבר בא לפני הבורא בלי אמצעי ... וע"י כך תקבע בנפשות האמונה בתורה התלויה בהם. וגם שהעולם נברא ושה-אלוה בראו בריאה ראשונה כמו שהוא לפנינו... ואז יסורו מנפש המאמין ספקותיהם של הפילוסופים ושל בעלי ההקדמות.¹⁵

מתוך עובדת המופתים שנעשו לישראל מתברר גם ייחודו של העם

13. שם, שם יג.

14. על השבת במשנתו של ריה"ל ראה ש' ויסבליט, 'מהותה של השבת במשנתו של ריה"ל', בתוך: מחקרי חג, חוב' 2, אדר תשי"ן, עמ' 86-92. וראה רשימתו של מנחם בן ישר, 'ברכת המן לדורו ולדורות', דף שבועי של אוניברסיטת בר-אילן, פרי עקב תשס"ה.

15. ספר הכוזרי, מאמר א, פסקה צא. 'בעלי ההקדמות' הם המאמינים, שהעולם היה קיים תמיד ולא נברא.

שזכה - הוא ולא שאר העמים - לקבל את התורה, וזאת בגלל השתלשלות יחידי הסגולה בכל דור, החל מאדם הראשון ועד יעקב, שהיו תמיד הסגולה מאחרים, עד שנוצר עם ישראל משבטי יעקב, שאף הם היו כולם סגולה.

סמכותה של התורה

ריה"ל היה הראשון מבין ההוגים הבודדים בימי הביניים, שהעלה את התורה מעל הפילוסופיה ומעל כל תורה אחרת, והעמיד אותה מעל כל הישג אנושי-שכלי. עם זאת, לדעת ריה"ל, אין בתורת ישראל דבר המנוגד לשכל ולהיגיון - יחלילה לאל מהיות דבר התורה סותר עדות הנראה עין בעין או דבר שהוכח במופת שכלי,¹⁶ אך היא עצמה אינה זקוקה להוכחות שכליות, בהיותה נשענת על הניסיון האנושי-היסטורי, עדות של עם שלם: 'אי אפשר לכם לדחות עדותם של המעמדים הגדולים הנשגבים שאין להטיל בהם ספק'.¹⁷

לדעת ריה"ל, התורה היא הסמכות העליונה המנחה את האדם היהודי באמונתו ובאורח חייו, והיא עומדת מעל כל תורה או פילוסופיה אנושית אחרת. יחד עם זאת, אין ריה"ל שולל את חוקי החברה שנוצרו ע"י בני אדם עצמם. חוקים כאלה הם הכרחיים גם לדעתו, ואין כל חברה, ואפילו הפחותה ביותר, יכולה להתקיים ללא חוקים.¹⁸ כך גם החברה הישראלית, ובכך שווה היא לכל אומה אחרת שבעולם; אך כדי להיות חברה עלית, חברה המאמינה באל בורא עולם ומנהיג את ההיסטוריה, והשואפת להידבק בו, חייבת היא לקיים את החוקים והציוויים הכתובים בתורה על כל דקדוקיהם ופרטיהם. קיום מצוות התורה הוא ייחודה של האומה הישראלית. ואכן כבר בראשית דרכה, עם יציאתה מעבדות לחרות,

16. שם, שם, פסקה סז. על היחס בין הדת והפילוסופיה במשנתו של ריה"ל, ראה י"י גוטמן, בספרו הנ"ל (לעיל הערה 6), עמ' 66-85.

17. שם, שם פח.

18. שם, מאמר ב, פסקה מח.

נתקבלה אצלה התורה 'בלב שלם מאת כל העדה',¹⁹ והיא תקפה ומחייבת את האומה עד עולם. תקפותה של התורה באה לה בשל שלושה גורמים:

- א. **הגורם ההיסטורי** - יציאת מצרים.
- ב. **הגורם הא-לוהי** - הקשר המיוחד שיש לאל עם האומה זה 'העניין הא-לוהי', מושג מקורי ועקרוני במשנתו של ריה"ל.²⁰
- ג. **הגורם הביולוגי** - האומה הישראלית היא סגולת האנושות, בהיות אנשיה צאצאים לבחירי האנושות שבכל דור ודור, קָחַל באדם הראשון ועד אבות האומה. 'חיוב התורה עלינו הוא מצד שהוציאנו הא-לוה ממצרים, ומצד היות לו התחברות עמנו, בהיותנו סגולת בני אדם'.²¹

ריה"ל משווה את התורה לאור השמש, ואומר כי התורה מאירה ובהירה יותר ממנה, 'והיא גם מפורסמת ונעלה ומועילה יותר',²² וכן יעילה מכל אמצעי אחר להביא את האדם אל 'יעודו העיקרי, הדבקות בא-לוהים. 'ייעודנו כי נדבק בענין הא-לוהי על ידי הנבואה וכל הקרוב לה וכי יתחבר הענין הא-לוהי בנו'.²³ אורה ובהירותה של התורה מתבטאים בעצם נתינתה על ידי האל, וככזו היא שם נרדף לחכמה הא-לוהית, וחכמה כזו אין מי שיכול ליצור או לקבוע על פי שכלו או על פי צרכים חברתיים

19. שם, מאמר ג, פסקה כג.

20. 'העניין הא-לוהי הוא היחס המיוחד שיש לאל כלפי בני ישראל, יחס של השגחה מיוחדת המתבטא בשיאו בנבואה. שי פינס בחוברתו תולדות הפילוסופיה היהודית (ירושלים תשל"ב, חלק ראשון, עמ' 66) מעיר: "יתכן שיהודה הלוי התכוון ליצד הא-לוהי המתוודך", וישהו הצד הא-לוהי שדבק באדם. וראה ישראל אפרת, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים (ת"א תשכ"ה, עמ' 188 ואילך), דיון בפירוש המונח 'העניין הא-לוהי' (אלאמר אלאהיה). וראה ש"ב אורבאך, עמודי המחשבה הישראלית (ירושלים תשט"ו, עמ' 205 ואילך), שנדרש גם הוא לתכונתו המיוחדת של 'הענין הא-לוהי'.

21. ספר הכוזרי, מאמר א, פסקה כז. לעניין בחירת ישראל והיותו סגולה ראה מאמרו של שלום רוזנברג 'לב וסגולה' בתוך: משנתו ההגותית של רבי יהודה הלוי (לעיל, הערה 4), עמ' 109 ואילך. וראה הרב חיים דוד הלוי בספרו עשה לך רב (חלק שמיני, ת"א תשמ"ח, עמ' כג ואילך), הדין בשיטתו של ריה"ל לענין סגולת ישראל, שאין לה תימוכין בדברי חז"ל.

22. שם מאמר ב, פסקה נו.

23. שם מאמר א, פסקה קט.

כמותה. וכפי שאין כל מדע אנושי יכול ליצור את מרכיבי הצומח או החי, אין אנוש שיכול ליצור או לחבר תורה כמותה.²⁴ ועל כן רק על ידי קיום מצוותיה יכול אדם להתקרב ולהידבק באל: 'אין להתקרב אל הא-לואה כי אם על ידי מעשים אשר צוה עליהם'.²⁵

כמו התורה שבכתב שמקורה א-לואה, כך גם מקורה של התורה שבעל פה. משה קיבל טופס אחד בלבד של התורה שבכתב, ללא ניקוד וללא סימנים פרשניים מיוחדים, ומשה מסר לעם בעל פה את צורת הקריאה בתורה ואת הפירוש הנכון שלה, ועל פי פרשנות זו מתפרשת התורה בכל הדורות, וממנה ועל ידה התרחבה התורה שבכתב לכדי תורה שבעל פה, שעקרונותיה וכלליה מחייבים את האומה, כפי שמחייבת אותה התורה שבכתב. ריה"ל מדגיש בדבריו, כי החכמים שבכל דור, המפרשים ומתקנים תקנות או גוזרים גזרות על הציבור, מחוננים בכוח עזר א-לואה או בהארה א-לואית, ולא תיתכן שום אפשרות של שיקול פרשני שאינו נובע מהארה זו. כוחן של התקנות והגזרות הוא ככוחם של דברי התורה שבכתב, כדלהלן:

תורתנו קשורה ב'הלכה למשה מסיני' או יוצאת 'מן המקום אשר יבחר ה'...' במעמד שופטים ושוטרים וכהנים וסנהדרין, ואנחנו מצווים לשמוע אל השופט הממונה בדור... וכל זה בזמן שסדרי 'העבודה' והסנהדרין וכל שאר המשמרות ששקדו על שלמות אורח החיים של העם נשאר בהויתם, ודבק בהם הענין הא-להי, ללא ספק, אם בדרך נבואה או באמצעות סיוע ממרומים והארה עליונה כמו שהיה הדבר כל ימי 'בית שני', ולא יתכן כי אנשים כאלה עשו

24. השווה טיעון זה לטיעון דומה שמביע החכם המוסלמי: 'אנו טוענים כי ספרנו הוא דבר האלהים. ספר זה דבר פלא. הוא המחיבנו לקבלו מצד עצמו, כי אין אדם בעולם יכול לחבר כספר הזה'. ספר הכוזרי, מאמר א, פסקה ה.

25. ספר הכוזרי, מאמר ב, פסקה מו.

קנוניה או באו מדעתם לידי הסכמה על כל אלה.²⁶

סיכום

הנחת היסוד של ריה"ל בהסבירו את ייסודה של דת ישראל וסמכות תורתה היא, שלשתיהן מקור א-לוהי, ואין הן מעשה ידי אדם. הדת ניתנה באופן פתאומי בדומה לבריאת העולם, והתורה ניתנה מן השמים במעמד רבבות בני ישראל, עובדה היסטורית שאי אפשר להפריכה. בהיות התורה א-לוהית, עולה היא על כל תורה אחרת ועומדת מעל כל הישג אנושי-שכלי, אם כי אין אצלה כל דבר המנוגד לשכל ולהיגיון, ומכאן גם מעלתו המיוחדת של עם ישראל שקיבל אותה.

בהיות מקור התורה על כל חלקיה - התורה שבכתב, התורה שבעל פה וההלכה הנובעת מהן - א-לוהי, תקפה היא ומחייבת את עם ישראל בכל הדורות.

26. שם מאמר ג, פסקה לט. על תפיסת ההלכה אצל ריה"ל ראה נחום אריאלי, יתפיסת ההלכה אצל ריה"ל, בתוך דעת (כרך א, חוברת 1), רמת-גן תשלי"ח, עמי 43-52.